поверхностных алломорфов при фиксированной целевой паре. Общая точность FastText выше, чем Word2Vec: 35,21% против 28,98%, однако результаты родительного падежа и словообразовательной категории ограничивают универсальность этого преимущества. Для 195 пар, допускающих оба условия сравнения, средняя разность в пользу одинакового алломорфа составляет соответственно 5,61 и 2,32 процентного пункта. В винительном падеже исходная разность FastText в 11,93 пункта после сопоставления одинаковых целевых пар меняется на -0,68 пункта, выявляя влияние лексического состава выборки. При различиях локальной согласованности модели сохраняют сходную геометрию отношений между категориями. Научный вклад заключается в раздельной оценке сходства написания, поиска словоформы и её грамматической интерпретации. Выводы ограничены одним специализированным корпусом и эталонной выборкой, построенной по формальным правилам.

Ключевые слова: правовая лексика, морфология, векторный анализ, словообразование, дистрибутивная семантика, Word2Vec, FastText.

Information about the author

Syrym Zhanzhigitov – PhD, Acting Associate Professor, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: syrymphd@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7814-1378.

Автор туралы мәлімет

Жанжигитов Сырым Жанмуратович – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ тіл білімі кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Қазақстан Республикасы, Астана, e-mail: syrymphd@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7814-1378.

Сведения об авторе

Жанжигитов Сырым Жанмуратович – PhD, и.о. ассоциированного профессора кафедры казахского языкознания Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, Астана, e-mail: syrymphd@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7814-1378.

Received 14.07.2026
Accepted 27.09.2026

https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-4
ҒТАМР: 16.21.55

М.Е. Әділов
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Достық даңғылы, 13
ORCID: 0000-0001-9876-4516
e-mail: marlenadilov88@gmail.com

МАҒЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТІЛДІК БІРЛІКТЕР: ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН СЕМАНТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада Мағжан Жұмабаев шығармалары тілінің қазіргі қазақ әдеби тілінен ерекшеленетін фонетикалық, лексика-семантикалық, морфологиялық және синтаксистік белгілері тарихи-лингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – ақын қолданысындағы өзгеше тұлғаларды жүйелеп, олардың қайсысы көне түркілік қабатпен, XX ғасыр басындағы жазба тіл нормасымен, ауызекі және аймақтық қолданыстармен, сондай-ақ өлеңнің ырғақ-буын құрылымымен сабақтас екенін анықтау. Материал ретінде М.Жұмабаев шығармаларының 2013 жылғы бірінші томы, көне және қазіргі түркі тілдеріне қатысты сөздіктер мен тарихи-лингвистикалық еңбектер пайдаланылды. Зерттеуде сипаттамалы, салыстырмалы-тарихи, контекстік және компоненттік талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде ертеңді-кеш, бұ, тұмақ, ұжмақ, үзім, шүйінші, тәңірі, нажағай, есіт, ұсау тәрізді тұлғалардың бірқатары тарихи нұсқалармен сабақтас екені көрсетілді; адас, күлік, құртқа, там, ділдә, тамұқ, кешу, саяқ, жай тасы, орда, ноян, көбе сияқты лексемалардың көнерген немесе тарихи семантикасы айқындалды. -ын/-ін, -тұғын, -улі, дағы тәрізді формалар мен кейбір қос сөздердің құрылымы да тарихи және поэтикалық қызметі тұрғысынан сипатталды. Зерттеу ақын тіліндегі өзгешеліктерді кездейсоқ ауытқу емес, әдеби тіл тарихының қабаттарын сақтаған поэтикалық жүйе ретінде бағаланады.

Тірек сөздер: Мағжан Жұмабаев, ақын тілі, тарихи лексика, фонетикалық вариант, көнерген сөз, түркі тілдері, морфологиялық форма.

Кіріспе

Көркем мәтін тілі белгілі бір дәуірдегі әдеби норманы ғана емес, одан бұрынғы тілдік қабаттарды, ауызекі қолданыстарды, аймақтық ерекшеліктерді және автордың жеке поэтикалық таңдауын қатар сақтайды. Сондықтан ақын тіліндегі қазіргі нормаға сәйкес келмейтін тұлғаларды бірден «қате» немесе «ерекше қолданыс» деп бағалау жеткіліксіз. Олардың бір бөлігі бұрынғы жазба дәстүрдің ізі, енді бір бөлігі түркі тілдеріне ортақ көне тұлға, кейбірі диалектілік не ауызекі вариант, ал жекелеген формалар өлеңнің буын саны мен ырғақ талабына байланысты таңдалуы мүмкін. Мағжан Жұмабаев шығармалары – осы құбылыстардың бірнешеуін бір арнада тоғыстырған көркем тіл үлгісі.

XX ғасырдың басындағы қазақ жазба тілі нормалану үдерісін бастан кешірген кезең еді. Осы тұста қаламгерлердің тілінде бұрыннан келе жатқан дәстүрлі тұлғалар жаңа әдеби нормаға енді қалыптасып келе жатқан нұсқалармен жарыса қолданылды. Әдеби тіл тарихын зерттеген Б. Әбілқасымов пен С. Исаев еңбектері мұндай жарыспалылықтың кездейсоқ емес, тарихи даму заңдылығынан туындайтынын көрсетеді [1]. Қ. Жұбанов қазақ тіліндегі көне тұлғалар мен мағыналық дамуларды сөз тарихымен сабақтастыра қарастырса [2], түркітанудағы салыстырмалы еңбектер фонетикалық және морфологиялық варианттардың кең тарихи аясын айқындайды [3].

Мағжан тілін талдауда Абай тілімен сабақтастық мәселесі де маңызды. Абай шығармалары қолжазбалары мен басылымдарындағы бірқатар көне және ауызекі варианттар кейінгі редакцияларда әдеби нормаға икемделгені көрсетілген [4]. Осындай текстологиялық жағдай Мағжан мәтіндеріне де сақтықпен қарауды қажет етеді: қазіргі басылымда кездесетін немесе керісінше жоғалған кейбір формалардың ақынның өз қолданысына қаншалықты дәл сәйкес келетінін қолжазба немесе алғашқы басылымдармен тексеру қажет. Мәселен, бұлыт тұлғасына қатысты буын санына сүйенген болжам қызықты болғанымен, оны түпкілікті тұжырым ретінде емес, текстологиялық тексеруді қажет ететін жорамал ретінде қарастырған жөн.

Зерттеудің мақсаты – Мағжан Жұмабаев шығармаларындағы қазіргі әдеби тілден өзгеше тілдік бірліктерді фонетикалық, лексикалық-семантикалық, морфологиялық және синтаксистік деңгейлер бойынша жүйелеп, олардың тарихи негізін және көркем мәтіндегі қызметін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін: 1) фонетикалық варианттардың көне түркілік және қазіргі түркі тілдеріндегі параллельдері салыстырылады; 2) көнерген сөздер, историзмдер, аймақтық және мағыналық өзгеріске түскен бірліктер сараланады; 3) көне қосымшалар мен тұлғалардың қызметі сипатталады; 4) поэтикалық өлшемнің тілдік вариант таңдауға ықпалы ажыратылады. Мұндай жүйелеу ақын тілін тарихи әдеби тілдің фактісі ретінде бағалауға және жеке авторлық поэтика мен жалпыұлттық тіл тарихының арақатынасын нақтылауға жол ашады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі материалы ретінде М. Жұмабаев шығармаларының 2013 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан бірінші томы алынды [5]. Талдауға ақын поэзиясында қазіргі әдеби тілден өзгеше көрінетін сөздер, тұлғалар мен тіркестер іріктелді. Мысалдар бұрынғы нұсқадағыдай тұтас шумақтармен емес, талданып отырған құбылысты дәл көрсететін бір немесе екі жолмен ғана берілді. Бұл тәсіл көркем контексті жоғалтпай, мақала көлемін ғылыми талдауға бағыттайды.

Салыстыру базасын «Древнетюркский словарь», В.В. Радлов сөздігі, Э.В. Севортянның этимологиялық сөздігі [6], қазақ тілінің түсіндірме, аймақтық және фразеологиялық сөздіктері құрайды [7]. Орта ғасырлық және көне түркі материалдарын түсіндіруде А.К. Боровков, G. Clauson, M. Erdal еңбектері пайдаланылды [8]. Түркі тілдерінің тарихи және типологиялық байланыстарын кеңірек бағалау үшін L. Johanson, É. Csató және L. Johanson еңбектері басшылыққа алынды [9]. Бұл дереккөздер белгілі бір тұлғаның тек қазақ тіліндегі кездейсоқ құбылыс емес, түркілік ареалда таралған тарихи вариант екенін салыстыра көрсетеді.

Зерттеуде төрт негізгі әдіс қолданылды. Сипаттамалы әдіс арқылы тілдік бірліктің Мағжан мәтініндегі тұлғасы мен контекстік қызметі белгіленді. Салыстырмалы-тарихи әдіс оның көне жазба ескерткіштердегі және туыстас тілдердегі параллельдерін айқындауға жұмсалды. Контекстік талдау сөздің поэтикалық ортадағы мағынасын, экспрессивтік реңкін және буын-ырғақ жүйесімен байланысын анықтады. Компоненттік талдау семантикалық ауысуларды, әсіресе тұрмыс, аға, қарақ, төл сияқты қазіргі тілдегі мағынасы өзгерген сөздерді саралауға қолданылды.

Талдауда барлық ерекшелік бірдей дәрежеде «архаизм» деп танылған жоқ. Бірліктің көне екендігін анықтау үшін оның ерте жазбаларда немесе тарихи сөздіктерде тіркелуі, қазіргі әдеби тілде белсенділігінің төмендеуі және Мағжан мәтініндегі қызметі ескерілді. Диалектілік белгі тек аймақтық сөздіктердегі дерекке сүйеніп көрсетілді. Ал өлең өлшеміне байланысты формаларда поэтикалық уәж бөлек қарастырылды. Осындай саралау ақын тіліндегі тарихи қабат, ауызекі нұсқа, өңірлік ерекшелік және көркемдік мақсатты бір-бірімен араластырмай сипаттауға болады.

Нәтижелер және талқылау

Жиналған материал Мағжан тіліндегі өзгешеліктердің басым бөлігі төрт арнаға топтасатынын көрсетті: фонетикалық варианттар; көнерген, тарихи немесе семантикалық өзгеріске түскен лексика; көне морфологиялық тұлғалар; поэтикалық синтаксис пен тұрақталған тіркестердің өзгеше құрылымы. Бұл топтар бір-бірінен бөлек емес. Мәселен, фонетикалық вариант кейде сөздің көне тұлғасын сақтаса, кейде өлең өлшемін қамтамасыз етеді; көнерген лексема тарихи мағынамен бірге стильдік реңк те тудырады. Сондықтан нәтижелер тілдік деңгейлер бойынша берілгенімен, олардың поэтикалық қызметі тұтас қарастырылады. Материалды жүйелеу кезінде қазіргі әдеби норма негізгі салыстыру нүктесі ретінде ғана алынды. Ақын шығармасы XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі тілдік ахуалға тиесілі болғандықтан, бүгінгі қалыппен сәйкес келмейтін әр тұлғаны автоматты түрде архаизм деу ғылыми тұрғыдан дәл болмайды. Бірқатар нұсқалар сол кезеңде жарыса қолданылған; кейбірі ауызша поэзия мен жазба дәстүрге ортақ; ал бір бөлігі автордың стилистикалық таңдауы. Осы үш өлшемді ажырату нәтижені нақтылайды: тарихи дерек тілдік форманың төркінін көрсетсе, контекст оның көркемдік қызметін ашады, ал қазіргі норма сол форманың кейінгі тағдырын бағалауға болады. Сондықтан төмендегі талдау форманың «дұрыс/бұрыстығын» емес, оның дәуірлік мәртебесі мен мәтіндік қызметін анықтауға бағытталды.

Фонетикалық ерекшеліктер

Фонетикалық ерекшеліктердің бір бөлігі бүгінгі әдеби тілдегі сөздің бұрынғы дыбыстық қалпын сақтаумен байланысты. Соның айқын мысалы – ертеңді-кеш тіркесі. Ақын: «Сапырып сары қымыз ертеңді-кеш...» деп қолданады [5]. Қазіргі тілде ертелі-кеш нұсқасы белсенді болғанымен, ертең сөзінің «таң, таңертең» мағынасы мақал-мәтелдерде және фразеологиялық тіркестерде сақталған [10]. G. Clauson ерте/ертең негізінің бастапқы семантикасын таң мезгілімен байланыстырады [3]. Демек, ертеңді-кеш тұлғасын авторлық тосындық емес, көне мағынаның поэтикалық мәтінде сақталуы деп түсіндіруге болады.

Бұ сілтеу есімдігі де осындай тарихи варианттардың қатарына жатады: «Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта...» [5]. Көне түркі жазбаларында bu тұлғасы негізгі форма ретінде ұшырасады [6]. Қазіргі қазақ тілінде бұл нұсқасы әдеби нормаға айналғанымен, бұ формасы ауызекі және поэтикалық қолданыста сақталуы мүмкін. Түркі тілдерінің салыстырмалы материалдары да қысқа bu типінің кең тарағанын көрсетеді [9]. Осы себепті Мағжандағы бұ тұлғасы XX ғасыр басындағы жазба тілдің тарихи сабақтастығын танытады.

Тұмақ, ұжмақ, үзім тәрізді сөздерде көне тұлғаның сақталуы айқынырақ. Ақын «Шетке лақтыр, тұмақтай алып...»; «Сұрамаймын енді ұжмақ – жақсы жай!»; «Бейне бір бақшадағы үзім еді...» деп жазады [5]. Ұжмақ/учмақ нұсқасы көне түркі ескерткіштерінде тіркелген [6], ал жүзім сөзінің үзүм типі түркі тілдерінің едәуір бөлігінде тарихи және қазіргі форма ретінде белгілі [12]. Мағжан шығармаларында үзім тұлғасының жүйелі қолданылуы оның

жеке поэтикалық сөздігіне тән белгі ретінде бағалануы мүмкін. Бастапқы мәтінде көрсетілгендей, ақында жүзім нұсқасы кездеспей, үзім бірнеше рет жұмсалады; мұндай тұрақтылық кездейсоқ орфографиялық ауытқудан гөрі тілдік таңдауды аңғартады.

Шүйінші, тәңірі, нажағай, тайыз сияқты нұсқалар да қазіргі әдеби тілмен салыстырғанда дыбыстық айырмашылық танытады. «Көрінгеннен шүйінші / Сұрайтын жас баладай...»; «Бірақ білген, солай қылған Тәңірі ие...»; «Жарқ етіп өте шыққан нажағайдай...» тәрізді қысқа контекстер бұл формалардың ақын поэзиясында еркін қолданылғанын көрсетеді [7]. Шүйінші тұлғасы аймақтық сөздікте тіркелетін ауызекі варианттармен сабақтас [10]. Тәңірі формасы тарихи мәтіндердегі тәңрі/тәңірі тұлғаларымен, ал нажағай XX ғасыр басындағы өзге жазба қолданыстармен ұштасады. Мұндай қатарлар Мағжан тілінде жазба дәстүр мен ауызша поэтикалық норманың қатар тұрғанын көрсетеді.

Кірме сөздердің дыбыстық бейімделуі де ерекше қабат түзеді. Абырой сөзінің абұйыр нұсқасы «Абұйырсыз тас келін» жолында кездеседі [5]. Аймақтық сөздікте абұйыр, абырай, әбиір, әбүйір тәрізді варианттар берілген [12]. Зындан сөзінің зәндем, айла сөзінің хайла, ұстаз сөзінің ұстад тәрізді нұсқалары бастапқы мәтінде парсы-араб формаларымен салыстырылған. Мұнда біржақты «түпнұсқаға жақын» деген бағадан гөрі, XX ғасыр басындағы көпвариантты жазба тәжірибені ескеру маңызды. Себебі сол дәуірде кірме сөздердің орфографиялық және фонетикалық нормасы әлі толық тұрақтанбаған еді.

Етістік формаларынан ұсау, есіту және жөне- назар аудартады. Мағжан «Қоңызға ұсап...»; «Тыңдасаң, есітесің жаныңменен...» тәрізді нұсқаларды қолданады [5]. Ұсау мен есіту қазақтың ауызекі және бұрынғы жазба тілінде жиі кездескен, кейін ұқсау, есту формалары әдеби нормада орныққан. Ал жөнел- етістігінің жөне- болып ықшамдалуы өлең ырғағымен де байланысты болуы ықтимал. Бұл жерде тарихи вариант пен поэтикалық ықшамдауды бір деңгейде қарастырмай, әр қолданыстың контекстік уәжін ажырату қажет.

Бұлыт тұлғасына қатысты мәселе ерекше сақтықты талап етеді. Кейбір өлең жолдарында қазіргі басылымдағы бұлт сөзі буын санын кемітіп тұрғандықтан, бастапқы нұсқада бұлыт болуы мүмкін деген болжам ұсынылған. Түркі тілдерінің көпшілігінде bulut/bulıt тәрізді екі буынды формалар бар [13], Абай қолжазбаларында да көне варианттардың сақталғаны көрсетілген [4]. Дегенмен Мағжанның нақты қолжазбасы немесе ерте басылымы тексерілмейінше, бұл болжамды ақынның орныққан қолданысы деп бекітуге болмайды. Осы мысал тарихи-фонетикалық талдаудың текстологиямен міндетті түрде ұштасуы керектігін көрсетеді.

Лексика-семантикалық ерекшеліктер

Лексика-семантикалық ерекшеліктер ақын тілінің тарихи қабатын ең анық танытады. Бірқатар сөздер қазіргі әдеби тілде сирек немесе мүлде қолданылмайды, бірақ XX ғасыр басындағы мәтінде табиғи қызмет атқарады. Мысалы, там «үй, баспана» мағынасында: «Бос жүрсің баспанасыз, үйген тамсыз»; тума «туыс, ағайын» мағынасында: «Бұл «граф» өзіміздің анық тума»; күлік «жүйрік» мағынасында: «Құлдырап оқтай күлік елік қашқан» деп жұмсалады [5]. Мұндай бірліктерді бүгінгі оқырман көнерген немесе аймақтық деп қабылдауы мүмкін, алайда олардың ақын дәуіріндегі қолданыс өрісі кеңірек болған.

Адас сөзі қазіргі аттас мағынасына жақын көне қолданыста «Қарашығым, бүлдірген бөбек, адасым!» жолында кездеседі [5]. Құртқа сөзі «кәрі әйел, кемпір» деген тарихи мәнімен сабақтасып, «Құртқа дүние» тіркесінде дүниенің көнелігін бейнелейтін поэтикалық сипатқа ие болады. Б. Әбілқасымов XIX ғасыр мәтіндеріндегі құртқа сөзінің «кемпір» мағынасын көрсетеді [13]. Мағжан бұл семантиканы тура атау ретінде емес, метафоралық тіркес құрамында жаңғыртады; сондықтан көне лексика көркем образ жасаудың құралына айналған.

Ділдә, тамұқ, кешу, саяқ тәрізді сөздер де тарихи немесе пассив қабатқа жатады. «Бір сөзі мың ділдалық» қолданысында ділдә – көне ақша атауы; «Не тамұқтың уы бар!» жолында тамұқ – тозақ мағынасындағы көне діни атау; «Келіп ем, кешу бермеді» контексінде кешу – өткел; «Мендей саяқ серіңе» тіркесінде саяқ – елден бөлек, жалғыз жүрген адамды

сипаттайды [5]. Бұлардың бәрі қазіргі оқырманға қосымша түсіндірме қажет етуі мүмкін, бірақ шығармадағы тарихи-стильдік реңкті қоюландырады.

Мағжан тіліндегі историзмдер қоғамдық құрылым мен әскери мәдениетке қатысты сөздерден айқын көрінеді. Орда «ханның тұрақ еткен орны, билік орталығы», ноян «ақсүйек, жоғары дәрежелі ел ағасы», көбе «жауынгерлік сауыт» мағыналарында қолданылады: «Ертеде Абылайға орда болған ағаш»; «Жиылды өңшең ноян ығай-сығай»; «Жебесі көбе бұзып...» [5]. Бұл сөздер көркем мәтінде тарихи ортаны нақтылайды. Олар қазіргі әдеби тілде белсенді болмағанымен, тарихи шығарма мен ұлттық поэтикалық лексикада мәдени ақпараттың тасымалдаушысы ретінде маңызды.

Этномәдени мазмұндағы жай тасы тіркесі де осы қатарға қосылады. Ақын «Қорқыттың жүйрік жанын жай тасындай...» деп жазады [5]. Жай тасы/яда тасы түркі халықтарының көне нанымында табиғат құбылыстарын тудыруға қабілетті киелі зат ретінде сипатталады. Мұндай атаулардың поэзияда қолданылуы сөздің денотативтік мағынасынан гөрі мәдени жадыға сүйенген ассоциациялық өрісін күшейтеді. Сондықтан тарихи лексиканы талдауда сөздік мағынамен қатар оның мәтіндегі мәдени қызметін де ескеру керек.

Кірме және кітаби лексикадан шаһар, пұл, дәргаһ, мұтлақ, машық, махпуз сияқты бірліктер кездеседі. Мысалы, «Тәңірінің дәргаһынан қуылған»; «Молдалар жазған машықтай»; «Махпуздың тақтайына жазған жұмыс» жолдары ақынның шығыстық жазба дәстүрге тән сөздік қорды игергенін көрсетеді [5]. Бұл лексемалардың бір бөлігі діни-кітаби ұғымдарды береді, бір бөлігі кейін әдеби қолданыстан шеттеген. Оларды тек «араб-парсы сөзі» деп жіктеу жеткіліксіз; Мағжан мәтінінде олар символдық, мәдени және стильдік қызмет атқарады.

Семантикалық өзгеріс тұрғысынан тұрмыс, төл, қарақ, аға, мекеме сөздері назар аудартады. «Тұрмыс жүйесі» тіркесіндегі тұрмыс – тек үй ішінің тіршілігі емес, қоғамдық өмір мен әлеуметтік құрылыс ұғымын білдіреді. «Қазақтың қыршын төліне» жолында төл – «жас ұрпақ» мағынасында; «Қарақ керек. Арақ керек!» контексінде қарақ – сүйікті, аяулы адамға ауысқан поэтикалық атау ретінде түсіндіріледі. «Алты алаштың ағасы» тіркесінде аға – басшы, жетекші семасын иеленеді; мекеме сөзі де қазіргі жалпы «ұйым» мағынасынан тарлау, ресми-соттық орын мәнінде жұмсалған болуы мүмкін [5]. Бұл мысалдар лексеманың тарихи семантикасын қазіргі мағынамен тікелей теңестіруге болмайтынын көрсетеді.

Ақын поэзиясында әйел атауына қатысты да дәуірлік өзгеріс байқалады. Бұрынғы жазба тілде қатын сөзі жалпы әйел атауы ретінде белсенді болғанымен, Мағжан «Мынау ту кімнің туы? Әйел туы!» деп әйел сөзін жаңа қоғамдық дискурспен байланыстырып қолданады [5]. Мұнда жеке лексеманың ауысуы ғана емес, XX ғасыр басындағы қоғамдық-мәдени өзгерістің тілдегі ізі көрінеді. Осы тұрғыдан Мағжан лексикасы ескі мен жаңаның тоғысқан кезеңін көрсететін дереккөз ретінде құнды.

Морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктер

Морфологиялық ерекшеліктердің бір бөлігі көне немесе бұрын өнімдірек болған қосымшалардың сақталуынан көрінеді. Беклік тұлғасындағы -лік және мұңлық сөзіндегі -лық жалғаулары қазіргі үндестік пен вариант таңдау нормасынан өзгеше: «Байлықта ма, беклікте...»; «Болайық екі мұңдық біздер бірге» [5]. Мұндай формаларды көне түркілік бірвариантты модельдердің ізі ретінде қарастыруға болады, бірақ олардың нақты қолданысы поэтикалық дәстүр мен сол дәуірдің жазба нормасымен де байланысты. Сондықтан тарихи параллель форманың жалғыз себебі ретінде емес, оның шығу төркінін түсіндіретін фактор ретінде алынуы тиіс.

-ын/-ін тұлғасы жазын, қысын тәрізді сөздерде сақталған: «Шілде, жаз, қысын, күзін есіне алмас» [5]. С. Исаев мұндай формаларды көне дәуірден жеткен рудименттер қатарына жатқызып, бұрын, жазын, қысын, ақырын, жасырын сияқты сөздердің тарихи морфологиялық құрамын көрсетеді [15]. Мағжан қолданысында бұл тұлға жаңа грамматикалық форма тудырып тұрған жоқ; ол бұрыннан қалыптасқан лексикаланған құрылым ретінде қызмет етеді. Дегенмен өлең мәтінінде оның сақталуы тарихи тілдік қабатты айқын сездіреді.

-тұғын есімше формасы ақында сирек болса да кездеседі: «Кім білед, өлмейтұғын ел бар шығар...» [5]. Қазіргі әдеби тілдегі -тын/-тін тұлғасы тарихи тұрғыдан осы күрделі форманың ықшамдалуымен байланыстырылады [17]. Мағжанның -тұғынды жүйелі түрде емес, жекелеген жолдарда қолдануы оның XX ғасыр басында әлі де тірі вариант болғанын және өлеңнің буындық құрылымына бейімделе алатынын аңғартады. Осы сияқты -улі тұлғасының есімше мәнінде жұмсалуы «Әр дыбысқа енді құлақ түрулі, / Көз тігілді, қолда садақ құрулы» жолдарынан көрінеді [5]. Мұнда тұлға қалып-күйді білдіріп, суреттеу динамикасын күшейтеді.

Шылау жүйесінде дағы формасы қазіргі да/де-мен қатар қолданылады: «Мейірімді Ай, мені дағы жаныңа алшы» [5]. Дақы/тағы/дағы типтес формалардың тарихи даму жолы түркі тілдерінде кеңінен зерттелген [16]. Мағжан мәтінінде дағы бір жағынан көне жазба дәстүрмен сабақтасса, екінші жағынан өлең жолының буын санын толықтыратын поэтикалық құрал қызметін атқара алады. Сондықтан оның қолданылуын тек грамматикалық архаизм деп шектеу дұрыс емес.

Қос сөздер мен тұрақталған тіркестерде де өзгеше құрылымдар бар. Орамал-шаршы тіркесінде шаршы «орамал» мағынасында жұмсалады: «Орамал-шаршы бермесе...» [5]. Ұшан-дария қазіргі ұшан-теңіз моделіне жақын; жазы-қыс – қысы-жазының компоненттері ауысқан нұсқа; алай-түлей қазіргі алай-дүлей түрімен жарысады. Егі-шексіз тіркесіндегі егі сыңарының мағынасы айқын емес болғандықтан, оны бірден этимологиялық тұрғыдан түсіндіру емес, мәтіндік мағынасын «ұшы-қиырсыз, шексіз» деп белгілеу орынды. Мұндай мысалдар ақынның фразеологиялық қорында көне және авторлық варианттардың қатар кездесетінін байқатады.

Синтаксистік және сөз тәртібі ерекшеліктерінің бір бөлігі өлең құрылысына тәуелді. «Жылы былтыр бой жеткен» тіркесі қазіргі былтырғы жылы немесе былтыр қалыпты сөз тәртібінен өзгеше. Мұндағы инверсия буын мен ырғаққа, сондай-ақ поэтикалық екпінге қызмет етеді [5]. Есен бе? амандасу формуласы және есендесу етістігінің «қоштасу» мағынасында жұмсалуы да тарихи прагматикалық норманың өзгергенін көрсетеді: «Сөйтті де Сарыарқамен есендесіп...» [5]. Бұл құбылыстарды синтаксис пен лексикалық семантиканың шекарасындағы тілдік өзгерістер ретінде қарастыруға болады.

Жалпы алғанда, морфологиялық және синтаксистік материал Мағжан тілінің тек сөздік құрамымен емес, грамматикалық құрылымымен де өткен дәуірлерді жалғастырып тұрғанын көрсетеді. Бірақ көне тұлғаның кездесуі ақынның тілді әдейі архаикаландыруын әрдайым білдірмейді. Бірқатар формалар сол кезеңдегі жазба тілдің қалыпты немесе жарыспалы нұсқалары болуы ықтимал. Зерттеудің маңызды нәтижесі де осында: ақын тілін қазіргі нормамен ғана салыстыру жеткіліксіз; оны өз дәуірінің әдеби нормасы, тарихи грамматика және поэтикалық жүйе тоғысында қарастыру қажет.

Қорытынды

Зерттеу Мағжан Жұмабаев шығармаларындағы қазіргі әдеби тілден өзгеше бірліктердің едәуір бөлігі тарихи негізге ие екенін көрсетті. Салыстырмалы-тарихи, контекстік және компоненттік талдау нәтижесінде ертеңді-кеш, бұ, тұмақ, ұжмақ, үзім, шүйінші, тәңірі, нажағай, ұсау, есіту сияқты фонетикалық және тұлғалық варианттардың көне жазба мұралармен, XX ғасыр басындағы тілдік тәжірибемен немесе туыстас түркі тілдеріндегі параллельдермен сабақтастығы айқындалды. Сонымен бірге кейбір нұсқалардың поэтикалық өлшемге тәуелді болуы мүмкін екені және мәтіндік деректі қолжазбамен тексеру қажеттігі көрсетілді.

Лексикалық деңгейде адас, күлік, құртқа, там, ділдә, тамұқ, кешу, саяқ, жай тасы, орда, ноян, көбе, дәргаһ, махпуз тәрізді сөздер ақын шығармаларының тарихи-мәдени кеңістігін тереңдетеді. Тұрмыс, төл, қарақ, аға, мекеме сияқты сөздер семантикалық дамудың әр кезеңін танытады. Мұндай материал көркем мәтінді әдебиеттанулық тұрғыдан ғана емес, қазақ әдеби тілінің тарихи дереккөзі ретінде де пайдалануға болатынын дәлелдейді.

Морфологиялық және синтаксистік талдау -ын/-ін, -тұғын, -улі, дағы тұлғаларының, сондай-ақ бірқатар қос сөздер мен инверсиялық құрылымдардың тарихи және поэтикалық қызметін көрсетті. Бұл формалар қазіргі нормаға сәйкес келмеуі олардың «қате» екенін

білдірмейді; көп жағдайда олар дәуірлік жарыспалылықтың, бұрынғы грамматикалық модельдің немесе өлең құрылысының ізі болып қалады.

Тәжірибелік тұрғыдан зерттеу нәтижелері Мағжан шығармаларының ғылыми басылымын дайындауда, ақын тілі сөздігін жасауда, XX ғасыр басындағы қазақ әдеби тілі мен тарихи лексикология курстарында пайдаланылуы мүмкін. Алдағы зерттеулерде қолжазба, алғашқы басылым және кейінгі академиялық басылым нұсқаларын жүйелі салыстыру, әр варианттың жиілігін корпустық әдіспен есептеу және Мағжан тілін Абай, Шәкәрім, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы тәрізді қаламгерлер тілімен қатар талдау қажет. Сонда авторлық ерекшелік пен дәуірге ортақ тілдік құбылыстардың ара-жігі дәлірек ашылады.

Әдебиеттер

1. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 224 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – 3-бас., өңд. – Алматы: Атамұра, 2010. – 608 б.
3. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – XLVIII, – 989 p.
4. Құрманбайұлы Ш. Абай тілінің ерекшеліктері / Ш. Құрманбайұлы, М. Әділов. – Алматы: Сардар, 2020. – 384 б.
5. Жұмабаев М. Шығармалары. 1-т. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. 1: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – 768 с.
7. Древнетюркский словарь / В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
8. Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тефсира XII–XIII вв. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – 368 с.
9. The Turkic Languages / eds. L. Johanson, É.Á. Csató. – London; New York: Routledge, 1998. – 474 p.
10. Бабалар сөзі: жүз томдық. 65 т. – Астана: Фолиант, 2011. 414 б.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 1. Ч. 1. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1893. – 968 стб.
12. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А. Үдербаев. – Алматы: Арыс, 2005. – 824 б.
13. Johanson L. Turkic. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – XXII, – 1063 p.
14. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 224 б.
15. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері / құраст. Ғ. Әнес, Н.С. Исаева. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
16. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. – Leiden; Boston: Brill, 2004. – 575 p.
17. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
18. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

References

1. Zhubanov Q. Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Studies on the Kazakh Language]. – 3rd ed., rev. – Almaty: Atamura, 2010. – 608 p. (in Kazakh)
2. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – XLVIII, 989 p. (in English)
3. Qurmanbaiuly Sh., Adilov M. Abai tilinin erekshelikteri [Peculiarities of Abai’s Language]. – Almaty: Sardar, 2020. – 384 p. (in Kazakh)
4. Zhumabaev M. Shygarmalary [Works]. Vol. 1. – Almaty: Zhazushy, 2013. – 376 p. (in Kazakh)

5. Sevortian E.V. Etimologicheskii slovar tiurkskikh iazykov. T. 1: Obshchetiurkskie i mezhtiurkskie osnovy na glasnye [Etymological Dictionary of the Turkic Languages. Vol. 1: Common Turkic and Inter-Turkic Stems Beginning with Vowels]. – Moscow: Nauka, 1974. – 768 p. (in Russian)
6. Drevnetiurkskii slovar [Old Turkic Dictionary] / V.M. Nadeliaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Shcherbak. – Leningrad: Nauka, 1969. – 676 p. (in Russian)
7. Borovkov A. K. Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv. [The Vocabulary of the Central Asian Tafsir of the Twelfth–Thirteenth Centuries]. – Moscow: Izdatelstvo vostochnoi literatury, 1963. – 368 p. (in Russian)
8. The Turkic Languages / eds. L. Johanson, E.A. Csato. – London; New York: Routledge, 1998. – 474 p. (in English)
9. Babalar sozi: zhuz tomdyq [Words of the Ancestors: A One-Hundred-Volume Collection]. Vol. 65. – Astana: Foliant, 2011. – 414 p. (in Kazakh)
10. Radlov V.V. Opyt slovaria tiurkskikh narechii. Vol. 1, Part 1 [An Attempt at a Dictionary of Turkic Dialects]. – Saint Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii nauk, 1893. – 968 p. (in Russian)
11. Qazaq tilinin aimaqtyq sozdigi [Regional Dictionary of the Kazakh Language] / G. Qaliev, O. Naqysbekov, Sh. Sarybaev, A. Uderbaev. – Almaty: Arys, 2005. – 824 p. (in Kazakh)
12. Johanson L. Turkic. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – XXII, 1063 p. (in English)
13. Abilqasymov B. XIX gasyrdyn ekinshi jartysyndagy qazaq adebi tili [The Kazakh Literary Language of the Second Half of the Nineteenth Century]. – Almaty: Gylym, 1982. – 224 p. (in Kazakh)
14. Isaev S. Qazaq til biliminin maseleleri [Issues in Kazakh Linguistics] / comp. by G. Anes, S. Isaev. – Almaty: Abzal-Ai, 2014. – 640 p. (in Kazakh)
15. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. – Leiden; Boston: Brill, 2004. – 575 p. (in English)
16. Kenesbaev I. Qazaq tilinin frazeologialyq sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh Language]. – Almaty: Arys, 2007. – 800 p. (in Kazakh)
17. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language] / general ed. by T. Zhanuzakov. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 p. (in Kazakh)

М.Е. Адилов
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
050010, Республика Казахстан, г. Алматы, проспект Достык, 13
ORCID: 0000-0001-9876-4516
e-mail: marlenadilov88@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАГЖАНА: СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА

Аннотация. В статье рассматриваются фонетические, лексико-семантические, морфологические и синтаксические особенности языка произведений Магжана Жумабаева, отличающиеся от современной нормы казахского литературного языка. Цель исследования – систематизировать авторские языковые формы и определить их связь с древнетюркским пластом, письменной нормой начала XX века, разговорными и региональными вариантами, а также с ритмико-слоговой организацией стиха. Материалом послужил первый том произведений М. Жумабаева издания 2013 года, исторические и этимологические словари, труды по истории казахского и тюркских языков. Использованы описательный, сравнительно-исторический, контекстуальный и компонентный методы. Анализ показал, что формы ертеңді-кеш, бұ, тұмақ, ұжмақ, үзім, шүйінші, тәңірі, нажағай, есіт-, ұсау имеют исторические параллели в древнетюркских памятниках и современных тюркских языках. Выявлена архаическая или историческая семантика лексем адас, күлік, құртқа, там, ділдә, тамұқ, кешу, саяқ, жай тасы, орда, ноян, көбе. Отдельно охарактеризованы формы -ын/-ін, -тұғын, -улі, дағы и ряд нестандартных сочетаний. Полученные результаты позволяют рассматривать языковую специфику поэта не как совокупность случайных отклонений, а как художественную систему, в которой сохраняются разные исторические слои казахского литературного языка.

Ключевые слова: Магжан Жумабаев, язык поэта, историческая лексика, фонетический вариант, архаизм, тюркские языки, морфологическая форма.

M.E. Adilov
Abai Kazakh National pedagogical university,
050010, Republic of Kazakhstan, Almaty, 13 Dostyk Avenue
ORCID: 0000-0001-9876-4516
e-mail: marlenadilov88@gmail.com

HISTORICAL LINGUISTIC UNITS IN MAGZHAN'S WORKS: STRUCTURE AND SEMANTICS

Abstract. The article examines phonetic, lexical-semantic, morphological and syntactic features of Magzhan Zhumabayev's poetic language that differ from present-day Standard Kazakh. The study aims to systematize these forms and to determine whether they are related to Old Turkic layers, early twentieth-century written usage, colloquial or regional variants, and the rhythmic and syllabic organization of verse. The material consists of the first volume of Zhumabayev's works published in 2013, together with historical, etymological and dialect dictionaries and studies on the history of Kazakh and Turkic languages. Descriptive, comparative-historical, contextual and componential methods are applied. The analysis shows that forms such as ертеңді-кеш, бұ, тұмақ, ұжмақ, үзім, шүйінші, тәңірі, нажағай, есіт- and ұсay have historical parallels in Old Turkic sources and in modern Turkic languages. The archaic or historical semantics of адас, күлік, құртқа, там, ділдә, тамұқ, кешу, саяқ, жай тасы, орда, ноян and көбе are also identified. The paper further discusses the forms -ын/-ін, -тұғын, -улі and дағы, as well as several non-standard compounds and word combinations. The findings suggest that the poet's linguistic distinctiveness should be treated not as accidental deviation from a norm, but as a poetic system that preserves several historical layers of the Kazakh literary language.

Keywords: Magzhan Zhumabayev, poetic language, historical vocabulary, phonetic variant, archaism, Turkic languages, morphological form.

Автор туралы мәлімет

Әділов Марлен Ерланұлы – PhD, Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығының жетекші ғылыми қызметкері, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы, e-mail: marlenadilov88@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9876-4516.

Сведения об авторе

Адилов Марлен Ерланович – PhD, ведущий научный сотрудник Центра тюркологии имени Немата Келимбетова, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, Алматы, e-mail: marlenadilov88@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9876-4516.

Information about the author

Marlen Adilov – PhD, Leading Researcher at the Nemat Kelimbetov Center for Turkic Studies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: marlenadilov88@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9876-4516.

Редакцияға енуі 01.08.2026
Жариялауға қабылданды 27.09.2026